

ԿՈՋԵՆ ԳԻՒՂԻ ԱՆԵՐՈՒՄԸ

Ա.

Թուրքերի սիրամայր Գանձակ-Թիֆլիզ երկաթուղի գծին: Ազատ կողոպուտ այդ գծի վերայ: Պաշտօնական հեռագրեր: Թուրքերի պահանջն Ադսաֆայում: Հայերին մահացնելը «Ադսաֆա» եւ «Փոյլի» կայարաններում: Կուրքիւնը Թիֆլիզ-Ալեքսանդրապոլ գծի վերայ:

Զեռնարկելով Գանձակի նահանգի Ղազախ գաւառում պատահած թուրք-հայկական ընդհարումների պատմութիւնը, ես աւելորդ եմ համարում կրկնել այս տեղ աշխատութեանս ըստ նպատակը, որ արդէն բացատրուած է «Բաղա զիւղի աւերումն» գրքոյի ազդարարութեան մէջ: *

Ակնյայտ է, որ 1905 թուի նոյեմբերի 18 ին Գանձակ քաղաքում բռնկուած սոսկալի ընդհարումը ընականաբար պէտք է տարածուէր նահանգի ու այլ տեղերում, ըստ որում թուրք ազդարնակութիւնը հեշտութեամբ նկատեց, որ այդ նահանգական քաղաքում, ուր կենտրոնացած են նահանգական հաստատութիւնները, վարչութիւնները և բարձր պաշտօնեաները, արդէլք չէ դրւում նրա սանձարձակ աւերիչ հոսանքին, և ուրեմն ընդունեց այդ երևոյթը իբրև խուլ ջատագովութեան նշան: Հայերն էլ նոյն երևոյթից եզրակացրին որ իրանք արհամարուած են ու գոյութեան անարժան, ուստի իրանք իրանց ճակատագրին յանձնուած, պէտք էլ արէին իրանց բոլոր ոյժերը փոխադարձ ջնջման դործում մահմեդականների հետ:

Այդպէս էլ եղաւ: Աւազակութիւնն ու կողոպուտը, աւերումն ու խորտակումը, ոճիրն ու մահը զարմանալի արագութեամբ տարածուեցին բոլոր այն տեղերը, ուր դարերից ի վեր դրացիութեամբ հաստատուած էին հայ և թուրք տարրերը: Թուրք տարրի անասելի յանդգնութիւնը հասաւ մինչև այն տեղ, որ նա արդէն գիւրքի տէր համարեց իրան աջ ու ձախ սկսեց տարածել իւր մոնղոլական արշաւանքները և հէնց առաջին օրից, այսինքն 1905 թուականի նոյեմբերի 18 ից, տիրացան Անդրկովկասեան երկաթուղու Գանձակ—Թիֆլիս գծին: Դալլար կայարանում թուրք բաղմութիւնը հաւաքուած կազմ ու պատրաստ սպասում էր Գանձակից գնացքի դալուէն: Նկաւ գնացքը, տեղեկատուները լուր բերին որ Գանձակում արդէն սկսուել է...

* Բաղա զիւղի աւերումը. Վաղարշապատ 1910 թ.

Այդ լուրն առնելուն պէս, հրոսակախմբեր պատրաստողներէն մինը խնդոյն հեծաւ ձին և իւր յետեւից տարաւ հրոսակախմբի շարքը: Ոճրագործութեան տեղն էր երկաթագծի երկարութիւնը Դաւիթից դէպի Նամքոր, իսկ նիւթն էր գծի վերայ եղած քանուոյ և խանութպան հայերի արիւնն ու կայքը: Այդ օրը այդ տեւ եղան մի քանի սպանութիւններ և կողոպուտ:

Հրոսակախմբեր պատրաստողներէ շարքում կային և ուրիշ գիւրք ունեցող անձնաւորութիւններ:

Ոճրագործ արշաւանքը արիարար յառաջ էր գնում դէպի Ձաղամ կայարանը, իսկ մերձակայ թուրք գիւղերում եռանդուն կերպով սայլեր էին պատրաստում որ առաւօտը շտապեն դէպի երկաթուղու գիծը, որ իրանք էլ մասն ու բաժին հանեն հայերի խանութներէն:

1905 թուի նոյեմբերի 19 արշաւայւրը գեռ շրացուած Ձաղամ կայարանի հայերի խանութները կրակին դոհ գնացին: Ասցին 32 ուսու դինուորներ, բայց նրանք պաշտպանում էին միայն երկաթուղու կայարանը: Նրանք միայն ահանառեո էին, երբ որ հրոսակապետի քաջամարտիկ խուրճը յաջողութեամբ կոտորեց Ձաղեամի անդէն հայերին, այլ և որոնում էր հայերին ուսուների բնակարաններում:

Այս կոտորածի և հրդեհի ու կողոպուտի առթիւ Ձաղամի երկաթուղու նաւթանցքի սենեկապետը (конторщикъ) նոյեմբերի 19-ից հեռագրում է նաւթանցքի վարչութեանը հաղորդելով յարձակման մանրամասնութիւնը, աւելացնում է իրանից հետեւեալ խօսքերը, «Ժամանակ է՝ վերջապէս՝ յիշել որ բոլոր մարդիկ եղբայրներ են և ժամանակ է անպաշտպան հայերին տալ ու և է ապահովութիւն վայրենի, անսանձ և դժուծ ամբոխի դէմ, որ ինչ որ անձի ճնշման տակ չգիտէ թէ ինչ է անում:»*

Վերջապէս՝ երկաթուղու ծառայողները, որ մինչև այդ բուպէն գիծը, իրրեւ պետական համարում էին ապահով և անմատչելի, այժմ համոզուեցին որ գիծը իւր հարկւր հաղարաւոր դուրմարի ապրանքներով բաց է դրացի թուրք տարրի առաջ և կայարաններէ մի քանի տասնեակ դինուորների ներկայութիւնը ապահովութիւն չէ նրանց համար: Նրանք տեսան, որ մերձակայ գիւղերի թուրք բնակիչները, այլ ևս չճանաչելով երկաթուղու ոչ իշխանութիւն և ոչ իշխանաւոր, եկել լամբուել են հարկւրաւոր սայլերով ու կրում են խանութների ապրանքներ, ամ

* Արշաւայւր № 62, նոյեմ. 25 — 1905 թ.

ընտանի տնտեսական միջոցները, վաղո՞ւններ ժլտօնաւոր փիթերի ցորենն ու գարին: Աղաւ յափշտակութեանը մասնակցում էին հաւատարմութիւնը և տղամարդիկ և կանայք և ծերեր և պատանիներ: Առողջագրութեան գնում էին իբրև դուրսն առնող:

Այդ բոլորը տեսնելով՝ երկաթուղու ծառայողները, զինուորականների պետերը և ոմանք խանութպաններից անդադար և ամէն օր այս և այն կայարանից հեռագրներ էին ուղարկում Թիֆլիզ իրանց իշխանաւորներին, տեղեկութիւններ էին հաղորդում, օգնութիւն ու պաշտպանութիւն հայցում և նորից էլ ժնում էին անպատասխան... Այսպէս «Թաթլուի» կայարանապետ Աալոյեանին, նոյեմբերի 29 ից հեռագրում է Թիֆլիզ և շարաշար խնդրում է որ 20 զինուոր ուղարկեն «Թաթլու» կայարանը պաշտպանելու, որովհետեւ, շարունակում է նա, շրջակայ գիւղերում կոտորած է սկսուել: Նոյն ամսի 30 ից «Զագամ» կայարանը նոյնպէս խնդրում է հեռագրով որ զինուորներ ուղարկեն կայարանը պահելու:

Երկաթագծի «Աղսթափա» կայարանին էլից կանգնած է փոստի կայարանը: Աերջինիս կառավարիչ աստիճանաւոր Դելիբաշևը, 1905 թուի նոյեմբերի 30 ից հեռագրում է Թիֆլիզի փոստային գլխաւոր վարչութեանը թէ փոստի կայարանը հայի շէնք լինելով՝ թուրքերն սպառնում են հրդեհել և փոստի ձիերը յափշտակել, իրան էլ հայ կարծելով՝ սպառնում են մահով, ծառայողները փախչում են կայարանից: Սոյն այս Դելիբաշևը, հետևեալ օրը, դեկտեմբերի 1 ից հեռագրում է Թիֆլիզի փոստ-հեռագրահան շրջանապետին հետևեալը. «Հայ խանութներն ամբողջովին կաղոպառուցին: Թուրքերն սպառնում են այրել կայարանի շինութիւնը և ինձ էլ համարելով հայ՝ սպառնում են սպանել: Պաշտօնեաներն ապաստան են գտել երկաթուղու ծառայողների մօտ, փախել են բոլոր կառապանները, նրանց վերահացունները մնացել է միայն մի թուրք կառապան. եօթը ձի և երկու կառապան, որոնք ուղևորներ էին տարել, չեն վերադարձել: Առում են որ, թուրքերը սայլերը և ձիերը տարել են Ղաղբեաստաման գիւղ: Հարկաւոր է զինուորական օգնութիւն:»*

Երկաթուղու «Թովուզ» կայարանից, խմբովին ստորագրութեամբ, դեկտեմբերի մէկին, կայարանապետ Տօկմաշևը, զօրախմբապետ պրապորաշիկ Աուսիկուդա և տեղական հաշտարար միջնորդ գնդապետ Աետրովը, ուղարկել են Թիֆլիզ կովկասեան զօրքերի գլխաւոր շտաբին հետևեալ հեռագիրը.

* Մշակ. № 259, Դեկտ. 5-1905 թ.

«Թուրքերը յայտարարեցին, թէ հայերին պատկանող քառասուն վազոն դարին իրանցն է, պահանջում են որ ղինուորներն ու սասիկանութիւնը չարգելեն տանել այդ գարին»։ Զինուորները, սասիկանները սակաւաթիւ են, պաշտպանելու այժ չկայ, խնդրում ենք օգնութիւն ուղարկել։ Պատրաստուող յանդուգն թաւանը սարսափ է աղբում ծառայողներին, որոնք սպառնում են փախչել։ Գրադուններն ապահովել խաղաղութիւնը չեն կարող։ Գետաբէկն 80 վերստ հեռու է։ Թուրքերը փորձեցին ապրանքների պահեստը թաւանել խլելով հրացանը ծառայողների պաշտպանութեան աւագ քանուորից։ Սարսափահար փախչել են ուղում։»*

«Թովուզ» կայարանում մի քանի հայեր ունէին դարու, երկաթեղէնի և այլ տեսակ ապրանքների խանութներ, որոնք նոյեմբերի վերջին օրերում ենթարկուեցին յափշտակութեան։ Սրանց տէրերը, Խաչատրեան, Յովհաննիսեան, Մնացականեան, Ղադալչեան և Արթուրեան, խմբովին ստորագրութեամբ և մեծ յոյսով հեռագրում են Թիֆլիզ նոյեմբերի 23 ին և յայտնում են, որ ղինուորները պահում են միայն «Թովուզ» կայարանը, պրիստաւն էլ իւր պահակներով հեռացել է այս տեղից և իրանք մնալով անպաշտպան, օգնութիւն են հայցում, որովհետեւ աւելի քան 300 թուրքեր իրանց սայլերով եկել յափշտակում են այդ թշուառների կայքը։ Արացուցիչ տեղեկութիւնները հաւատարմացնում էին որ Խաչատուրեանի և Մնացականեանի խանութներից տարել են 15—20 հազար դրերի և երկաթեղէն ապրանքներ։** Տեղական պրիստաւն էլ, որ հայ Սմբատ Սարատիկեանն էր, արդարեւ այդ միջոցին հեռացել, գնացել էր Ղադախ քաղաքը գաւառապետի մօտ, ուր բնակել էր մի կորստաբեր փորձանքի մէջ և որի մասին խօսք կլինի Ղադախ քաղաքի պատմութեան մէջ։

Տեղական թուրք ազգաբնակիցիւն անդամ Սուլթանովը Թովուզ կայարանից, նոյեմբերի 30 ին աղարկում է Թիֆլիզ ղինուորական շտաբին մի հեռագիր հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Հնորհիւ միջանի մարդկանց, որ գրգռմունք են գցում ժողովրդի մէջ, թուրքերն անդաւսալ կերպով վճակ են թաւանել հայերի ունեցուածքը, սպառնում են վաղը հայերին կոտորել։ Անհրաժեշտ է ղինուորական այժ. խնդրում ենք օգնութիւն. այլապէս ներկայ անվերջ կրկնուող աւաղակութիւնները առիթ կտան ապագայում նորից կոտորած սկսե-

* Մշակ 1903 թիւ N 259 դեկտ. 3.

** Արշալոյս 1903 թիւ. N 63 նոյեմբ. 27.

լուսն: Անձամբ յետ եմ պահում խառնակութիւններէց ժողովրդի մի փոքր մասը: Գրգռման առաջն առնել անդօր եմ:»^{*} Մի գուցէ ոմանք թիւրիմացութեան մէջ ընկնեն, թէ պ. Սուլթանովը ինչ մի բացառիկ անձնաւորութիւն է, որ ինքը տեղական թուրք լինելով ոչ միայն չէ մասնակցում ընդհարումներին, այլ և դէմ է այդ դադանութեանը և մինչև անգամ հայերին պաշտպան: Սուլթանովը հայարանին մօտիկ Օքիւղլու թուրք գիւղի բնակիչ է և հալուածատէր, ունի Թովուզ հայարանի մօտ տներ և շարեշար խանութներ, որոնք առած են վաճառական հայերին վարձու: Ընդհարումներին մասնակցող թուրքերը հայերի ինչքը յաւիշտակելու նպատակով այրել աւերել են Սուլթանովի տներն ու խանութները և առհասարակ նիւթական մեծ վնասներ են հասցրել Սուլթանովին, ուստի ընդհարումները ում օգուտ չեն, ոչ երբէք Սուլթանովին: Գրա համար էլ պարսներ ամէն ճիգ թափում էր արդելը լինել գօնէ իւր հալուածքի սահմանում: Սուլթանովի ակնարկը իւր հեռագրի մէջ «գրգռողներին» մասին վերաբերում է իւր դրացի Իսկեանդարբէգովներին, որոնք Թովուզի սահմանում շարժման և աւերողների գլուխ էին անցել: Այսպէս ուրեմն, ամէն մի հողում բէգերի պարագլուխ խմբերն ունէին իւրեանց սահմաններն: Նամքորի հողում աշխատում էին նամխորոսիները, Թովուզի սահմանում Իսկեանդարբէգովները և այլն և ոչ մի պարագլուխ խումբ չէր ուղում իւր հայրաժողովրդի առպարէզը թողնել ուրիշին:

Իսկեանդարբէգովների մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան Ղազախ քաղաքի վերայ յարձակման պատմութեան մէջ:

Մինչև այստեղ մենք տեսանք, որ երկաթուղու երկարութեամբ, Գալլարի և Աղստափոյի միջև, թուրքերը անարգել գործում էին, ինչ որ իրանց ցանկալի էր: Գծի տէրը և հրամայողը նրանք էին. Սակայն դեռ այսքանով նրանք գոհ չմնացին. նրանք կամեցան տալ իրանց յանցաւոր գործողութիւններին մի տեսակ օրինակաւորութիւն. նրանք պահանջում էին իրանց սնրագործութիւններին մասնակից անել պետութեան ծառայողներին՝ երկաթուղու ժանդարմներին և այս նպատակով նրանք Աղստափա հայարանում բացառեցին հայարանի պաշտպան զօրավարի պետ պօղպարուչիկ Չուախինին, որպէս զի թոյլատրուի իրանց, թուրքերին, մանել գնացքի մէջ և ժանդարմների ներկայութեամբ խուղարկութիւն կատար-

* Մշակ 1905 թ. № 239, դեկտեմ. 5.

ընէ հայերի մօտ, զէնք ու ռազմամթերք որոնել, որովհետեւ, հաւատացնում էին նրանք պօղպարուչիկ Չուտինին, խիստ զայրացած հերպով, որ Ղարս և Նրեանեան դժերի վերայ հայերը խուզարկում են թուրքերին:

Սահայն Աղստաֆի թուրքերը մի հանգամանք մոռացել էին կամ նենդութեամբ լռել էին. այն է, որ եթէ յիշեալ դժերի վերայ հայերը խուզարկութիւններ էին կատարում, բայց թուրքերին չէին սպանում, նրանց միւս ինչքը չէին յափշտակում, երկաթագծին տիրապետող չէին, ինչպէս այդ ընդարձակօրէն անում էին տեղական թուրքերը Քանձակ-Թիֆլիզ դժի վերայ: Աղստաֆայի թուրքերը ձգտելով ձեռք բերել խուզարկութեան գործի մէջ ժանդարմների դերը, ժանդարմներին թոյլ էին տալիս միայն ներկայ և անանատես լինելու:

Թուրքերին ինչ հարկաւոր էր թոյլաւութիւն պահանջել, երբ նրանք, ինչպէս ցոյց են տալի պատմութեանս անհերքելի փաստերը, տէր և հրամայող էին երկաթուղուն, չէին ճանաչում ոչ իշխանաւոր և ոչ իշխանութիւն, անարդել և ազատ անում էին ինչ որ իրանց կամքը թոյլատրում էր և ուրեմն ոչ մի կարեք չունէին խնդրել Չուտինի միջնորդութիւնը: Նւ անհեռատես ու թուրքերի հոգեբանութեան մէջ անփորձ Չուտինը ոչ միայն թոյլ է տալի իրան, այս խնդրի մասին, մըտնել փոխադարձ խորհրդակցութեան մէջ թուրքերի հետ, այլ և միջնորդի դեր է կատարում՝ իմացնելով այս հանգամանքը Թիֆլիզի գլխաւոր վարչութեան ղեկավար Սալաւեովին, հետեւեալ հեռագրով: «Ներկայ ղեկավարների մէկին Աղստաֆա կայարանում հաւաքուած թուրքերին, որոց մէջ կային և շատերը շրջակայ գելդերից, ես աշխատում էի պարզել նրանց տրամադրութիւնը և թաշգթանի միջոցով իմացայ, որ թուրքերին շատ լաւ յայտնի է, որ Թիֆլիզ-Ալէքսանդրապօլ-Կարս-Նրեանեան դժի վերայ հայերը զնացքներում խուզարկում են թուրքերին: Թուրքերը ստտիկ վրդովուած են այդ հանգամանքից և պահանջում են, որ նրանց իրաւունք տրուի հայերի խուզարկութիւնը կատարել Աղստաֆա կայարանում ժանդարմների ներկայութեամբ: Խնդրում եմ նոյնպէս թոյլատրել յետ ուղարկելու Թիֆլիզ այն բոլոր ապրանքները, որոնք գտնւում են կայարանի փակուած խանութում և պատկանում են ճանադարձ ընկած հային, որովհետեւ այդ ապրանքները մեծ հրապոյր են ներկայացնում թուրքերի համար. և այն ոյժով, որ իմ տրամադրութեան տակ է գտնւում, այն է 35 ղինուոր, ես չեմ կարող պաշտպանել կայարանի ծառայողների գոյքը և կեանքը և երկու հարիւր վազոնի շափ ապրանք-

ների կողոպուտի առաջն առնելը: Պողոպարուչիկ Զուտին*:

Այս հեռագրի հինգերորդ օրը, այն է 1905 թուի դեկտեմբերի 6-ին, երեքշաբթի օրը, Աղստաֆա կայարանում, թուրքերը, որոնք միայն հինգ օր առաջ Զուտինին միջնորդ էին քնտրում խուզարկութեան համար, այնպիսի մի ոճիւր դորժեցին նոյն կայարանում, այնքողջ քաղմութեան առաջ, օր ցերեկով, որից դողաց և սոսկաց կայարանը: Գնացքը առաւօտեան 10 ժամին Նադուկց եկաւ կանգնեց Աղստաֆա կայարանում բերելով իւր հետ մի հայ պատանի, 15 տարեկան: Սրան տեսնելուն պէս թուրքերը ամենից առաջ վայր քաշեցին, ատրճառակի գնդակով զարկին ճակատին և խանչալը կոխեցին մարմնի մէջ ու տեղն է տեղը մահացրին: Գնացքի ճանապարհորդները և կայարանի ծառայողները ցնցուեցին այդ զղուէի տեսարանից, իսկ գնացքի կոնդուկտորները հասնելով Թիֆլիզ, միահամուռ բողոքել են երկաթուղային վարչութեանը, թէ այսպիսի պայմաններում ծառայել անհնարին է**:

Հէնց այս դէպքի մասին վերոյիշեալ պողոպարուչիկ Զուտինը հեռագրեց Թիֆլիզ գինուորական շտաբի գնդապետ Սաւուեովին հետեւեալ կերպով: «Աղստաֆա 6 դեկտեմբերի: Այսօր № 17 գնացքը կանգ առնելիս՝ թուրքերը դուրս քարշեցին երրորդ կարգի վագոնից Մարտիրոս Օհանեանին և մատցու կերպով վերաւորեցին: Ասին շատ անցորդներ և ընդհանուր շփոթի մէջ անհնար եղաւ սկզբում իմանալ դորժի էտաթիւնը և ինձ իմաց տալն ոճիւրը կատարուելուց յետոյ: Զօրքի հետ գնացի ես ոճիւր տեղը և ձերբակալեցի յանցաւոր համարուածին, սակայն վիաները բոլորը մերժեցին ցուցմունք տալ, վախենալով թուրքերից: Խնդրում եմ դորեզացնել պահակադուռը, որովհետեւ սարափնիկները քիչ են և նրանցից շատերն էլ թուրք: Պողոպարուչիկ Զուտին***:

Զմուռանամ յիշատակել այստեղ և մի այլ քստմնելի տեսարան, որ պատահել է դեռ ևս նոյեմբերի 28, Աղստաֆայի հետեւեալ Փայլի կայարանում: Երբ Ղազախ քաղաքում Նոր սկսուելու էին խառնակութիւնները, նրա հայ բնակիչները սկսեցին ցրուել դէպի հայ գիւղերը և ոմանք դէպի Թիֆլիզ: Վերջիններից եր և Ղազախում վերաբնակուած Օրդուբաթի

* Մշակ № 259 դեկտեմ. 5 1905 թիւ:

** Արշալոյս 1905 № 71 դեկտեմ. 7. Մշակ 1905 № 245 դեկտեմ. 8.

*** Արշալոյս 1905 թ. № 72.

Նարեկան դիւղացի, 27 տարեկան երեմիա Առաքելեանցը փոյլի կայարանում թուրքերը հանում են երեմիային երկրորդ կարգի վազոնից ու լսողմութեան առաջ մորթում են: Մայրը, որ ներկայ էր, վաթաթում է արիւնշաղախ որդուն, բայց դադանները խանչալի հաշուածներով յետ են մղում մօրը և որդուն մորթում: Այս դարհուրելի տեսարանին երեք ահանաւաններ խմբովին մի նամակ են գրել «Արշալոյս» լրագրին, որի մէջ անցքը պատմելով աւելացնում են, որ կայարանում կանգնած էին իրանց ոսկայի հետ Ռերենդեան գնդից մի խումբ զինուած զինուորներ, որոց զինեցին վազոնի պատահանից մի քանի պահեստի սպաներ և պահանջում էին կրակել սծրագործներին, իսկ զինուորները պատասխանեցին թէ «հրամայուած չէ»: Նամակն ստորագրել են Старший Фельдшеръ Владикавказскаго Военнаго госпиталя Павелъ Чарсковъ, Владимиръ Никитинъ, тот же госпиталь Александръ Гамзинъ և Աւոն Աղբաշեան *:

Ահա այսպիսի սարսախներով պաշտպանւած էր երկաթուղու դիժը Գանձակից մինչև Թիֆլիզ, ուր երկրի խիտ աղգարնակութիւնը թուրքերից է: Ժամանակի ընթացքում, այն էլ մի քանի օրուայ մէջ, բռնակալութեան սովոր, իսկ այժմ շուրհիւ հանդարտանքների սանձաձսութիւն ձեռք բերելով, թուրքերը հասան այն անդուստլ և լիտի յանդգնութեան, որ այլ ևս չէին հարցնում ոչ հայ, ոչ աւստ, ոչ թուրք, ոչ վրացի, ոչ մասնաւոր և ոչ պետական իր, այլ հաւասարապէս յափշտակում, կողոպտում տանում էին, ինչ որ դժի վերայ գտնում էին: Յարձակում էին երկաթուղու ստորին ծառայողներին վերայ ըս դեղաներում, սպանում, կողոպտում տանում էին, գիշերները կայարաններում վազոնների փականքները կտրում ու տանում էին միջի ապրանքը, ինչպէս այդ օրէի էր շատերից մինը փոխու դիւղացի Համի հայրամ Ալիօղլի, որ և պահապան զինուորի գնդակին զոհ դնաց **:

Այսքան սանտարձակ և յանդուգն անխիտանութիւնից յետոյ պետական երկաթուղու վերայ, դեռ ևս կային Չուտիւններ, որոնք իրանց անխորձութեամբ հաւատում էին շարագործ թուրքերի հարկւր երեսանի խօսքերին և միջնորդութիւն էին անում որ թուրքերը վազոններում խուղարկութիւններ կատարեն ժանդարմների ներկայութեամբ հայերի

* Արշալոյս 1905 թ. № 70. դեկտեմ. 6.

** Մշակ 1906 թ. № 6 Յունուար 12.

դէմ: Չուտինները միամտութեամբ կարծում էին թէ այդ նոր խնամինները միայն հայերի դէմ են, բայց յետոյ համոզուեցին, որ իրանք՝ Չուտիններն էլ, ազատ չեն աւազակաբարոյ յարձակումներից և սպանութիւններից:

Այն թրքական խաժամութ ամբոխը, որ Աղստաֆայում Չուտինի ձեռքով ժանդարմական իրաւունքներ էր ուղղում ձեռք բերել, շատ լաւ գիտէր, որ Երևանի դէժը Թիֆլիզից մինչև Ղարաբաղի իսա նոյնպէս գտնուում էր թուրք տաղանքների ձեռքում և ի դուր էր մէջ տեղ բերում հայերին, խուզարկութեան իրաւունք ձեռք բերելու նպատակով: Սրա համար կան բազմաթիւ անհերքելի փաստեր, իբրև պատմական ապացոյցներ: 1905 թուի նոյեմբերի 26, շաբաթ օր, «Սաղախուլու» կայարանում, Թիֆլիզից եկող հայերից թորքերը խլել են ատրճանակ, խանչալ և ինչ որ գտել են»*: Ղաղախի գաւառի մի քանի հայ գիւղերից, որոնք մօտ են Թիֆլիզ Երևան երկաթուղուն, չէին կաշոյղանում գնալ «Սաղախուլու» կայարանը, ըստ որում ճանապարհին երկու թուրք գիւղեր-Քեօրփի և Ղամբալի-պատահողին կամ թալանում էին կամ սպանում անհետացնում: Ուստի հայերը հարկադրուած էին անադին պտոյտ անել Կոդը և Շինոդ հայաբնակ գիւղերով հասնել Աղ-Թալայ կայարանը: Չնայած այս զգուշութիւններին, այնուամենայնիւ հայ ճանապարհորդները չէին կարողանում մահուան ձեռքից փախչել:

Օրինակ. Ղաղախու Ղօշղոթան գիւղացի արհեստաւորներ Զաքար Ալէքսանեան և եղբարք Մատթէոս և Յովսէփ Մարգարեաններ, 1906 թուի ապրելի 19-ին իջել են վագոնից «Ջանգալ» կայարանում, որպէս զի գործ գտնեն Ալքայէլ Արամեանցի կաշուածքում, բայց երկաթուղուն մօտ, Մուղանլի (Մեծ Ղէօուր արխ) և Քիւրդտար թրքաբնակ գիւղերի արանքում միայն Մատթէոսը երեք գնդակից հրաշքով ազատւում է, իսկ միւս երկուսին սրով մաս-մաս կոտորում են և ձգում իբրև թէ գետի մէջ: Անցքի վայրն էին գնացել գաւառապետը և գեներալ Նահանգապետի օգնական գնդապետ Զալատարեօղը, որ յանցաւորները վերայ 3800 ռուբլի տուգանք են դրել**:

Այդ խառնակ ժամանակամիջոցում թուրք տաղանք բազմութիւնը խմբերով շրջապատում էր Թիֆլիզ-Երևան երկա-

* Արշալոյս 1905 № 66.

** Մշակ 1906 № 94.

Թուղու Բորչալու գաւառի կայարանները և գիշեր ցերեկ սպասում էր աւարի: Վառուած իրանց գաղանային իղձերով, նրանք համբերութեամբ տանում էին ցուրտն ու քաղցը կողոպուտի յուսով: Նառ անգամ էլ ընդհարման ժամանակ ոմանք մահուան զոհ էին գնում: Այդ ժամանակից Վաղախի հայերի բերանում մնացել է մի առակ, կազմուած մի պառաւ Թուրք կնոջ ասածից: Պառաւի որդին շուալն ուսին գնացել է աւարի երկաթուղու շուրջ և այլ ևս չէ վերագարձել: Պառաւ մայրը սքաի կոկծանքով յայտնել է իւր դարդը Թէ «էօղը դա գետտի, շուալ դա գետտի» այսինքն «ինքն էլ գնաց, շուալն էլ գնաց:

Այսպէս էր իրերի դրութիւնը Երևանի երկաթուղու վերայ Բորչալուի սահմանում, երբ Աղստաֆի Թուրքերը հայերին խուզարկելու արածնութիւն էին խնդրում կամ աւելի ճիշդ՝ պահանջում: Ահա հայերի անելանելի դրութիւնը այդ երկու գծի վերայ Գանձակի ու Բորչալուի սահմաններում: Ուր որ գնային, մահն արձանացած կանգնում էր նրանց դէմ: Մինչև անգամ Գալլար կայարանի ծառայողները հեռագրեցին Թիֆլիզ՝ Թէ զգուշացրէք բոլոր հայերին որ չգան երկաթուղով, ըստ որում տեղի Թուրքերը պատրաստուել են կանգնացնել գնացքները և ճանապարհորդ հայերին անխնայ կոտորել: Այսքանը բաւական է:

Չէ՞ որ ես գրում եմ Կըռզէն գիւղի աւերման պատմութիւնը, հասլայ ինչի՞ մի առանձին գլուխ նուիրեցի երկաթուղիների արիւնոտ դէպքերին: Այս շեղումն արուած է դիտմամբ. Նախ, որ պատմութիւնից շանթայտանան նրա մի մասը, այսինքն երկաթուղիների վերայ եղած այլանդակ պատահարները, երկրորդ՝ ցոյց տամ որ եթէ միլիոնների արժէք ունեցող և պետական անտեսական առաջնակարգ հաստատութիւններից մընը, որպիսիքն են Թիֆլիզի երկաթուղիները ուր կան խտադոյն կարգ ու կանոններ, տասնեակ հազարաւոր ծառայողներ, ժանդարմական ստիկանութիւն, երկաթուղային զօրաբաժին (ԾԱԴԱԼԾՈՒՅՆ) և այլն և այլն մի խօսքով մը ահադին պետական, հասարակական, գինուորական հաստատութիւն մասնուած էր Թուրք ամբոխի աւերիչ կամայականութեանը, հասլա ինչ կլինէր խեղճ ու կրակ, անտէր անտիրական 30 անից կազմուած փոքրիկ միայնակ հայ Կըռզէն գիւղի դրութիւնը, որ դրած է Թովուզ կայարանից հազիւ 8 վերստ հեռու դէպի Կուր գետի ափերը, ինքն էլ շրջապատուած տասնեակ մեծամեծ թրքարնակ գիւղերով: Ո՞րտեղից յուսարօգնութեան ձեռք թշուառ Կըռզէնը: Ինքն անդօր, իսկ շրջա-

պատող ընչաքաղց դիշատիչները քիւրաւոր: Սոսկալի դրու-
թիւն, դադանացած բարքեր և այլանդակ ժամանակներ: Ապա-
գայ սերունդը սոսկումով պէտք է յիշէ այս արիւնոտ ժա-
մանակները:

Վերև յիշատակուած պատմական փառքերից երևում է,
շատ տեղերից կայարանապետները, զօրախմբի պետերը, փոս-
տի կառավարիչների պետերը անդադար դիմում էին ուր-
հարկն է զօրք ու պաշտպանութիւն ստանալու իրանց և ըստ
երևութին կարծես ըստարարութիւն չէին ստանում: Այս առ-
երես անընական երևոյթի բացատրութիւնը մենք գտնում ենք
Աովկասի գլխաւոր ղեկուորական շտաբի պետ գեներալ Յերի-
մանի խնդրի մէջ, որով գեներալը դիմել է Աովկասի Փոխար-
քայի դիմանառաւոր, յայտնելով որ հեռագրական քործադուլի
պատճառով նշանակած զօրքը ու օգնութիւնը գոյաւորութիւն-
ների է հանդիպում, ուստի անհրաժեշտ է որ կաշկար հրա-
մանները ուղարկուեն իրանց տեղերն առաւել շուտափոյթ*:

(ԿՕՄՐՈՆԱԿՈՒԻ)

ՔԱՅՐՈՒՆԻ.

* * *

Իմ կեանքի չէմքում մառախուղն ու մութ
Ըստւար, տնթափանց շղթայ են կապել.
Ես միշտ անհամբեր, նրանք միշտ անփոյթ
Անյայտն ու հեռուն խնձանից ծածկել:

Դեռ կեանքիս չէմքում դեռ նոր առաւօտ,
Այն ձեզ պիտ թաղեմ, դեղեղիկ յուշեր,
Ես լոյսի, յոյսի, արևի կարօտ,
Իսկ առջևում մաւրութեամբ գիշեր:

Հոգիս թե առած, թաշում է վերև,
Ես ձեզ կ'գտնեմ երազանք ու յոյս,
Արդեօք սե', միթիւն գիշերուայ ետեւ
Դու թաղնուած կան' ցնորք Արշալոյս:

ՆԱԻՆԻՍ ՌԵՍՈՒՆԻ

